

GYARMATHIRÓL – ÉVFORDULÓK ÜRÜGYÉN*

DOMOKOS PÉTER

A finnugor nyelveknek és népeknek több összefoglaló elnevezése volt, illetve van a szakirodalomban (pl. uráli, csúd, turáni, boreális, ugor, magyar, finn stb). Tény és való, hogy hosszú évszázadokon át sem maguk a magyarok, sem a teljes európai környezet nem boldogult a magyarság eredetének, nyelvének tisztázását illetően¹. Érdekes és elgondolkodtató ez a bizonytalankodás. Maga a magyarság (napjainkhoz mérten) immár *ezerszáz éve* telepedett meg jelenlegi hazájában, *s ezer éve* államot, királyságot is alapított itt. Felvette a kereszténységet, civilizációt, kultúrát teremtett, várakat, kolostorokat, templomokat épített, egyetemet is alapított, nyomdát is létesített, anyanyelvű írásbelisége közel ezer éves, sőt saját írásrendszere is lehetett. Voltaképp sokkal régebben tagja az Európai Unió elődjének, egyszerűen Európának, mint számos mai állam, amelyek akkor még nem is léteztek. Európának is szégyene, hogy ennek az országnak, népnek és nyelvnek évtizedek (sőt évszázadok) óta valóságos vesszőfutást kell végrehajtania, hogy szerencsésebb sorsú nyugati társai befogadják maguk közé, hogy elismerjék megint *európainak*.²

Mindez nem valamiféle szemrehányás persze kontinensünk népei címére, pusztán történeti tények konstatálása. Majdnem hasonlóan nyilatkozhatnának egyébként finn nyelvrokonaink, akiknek legalább jelenjét szerencsésebbre formálta a sors. Volna a mondottakhoz hozzáfűzni valójuk észt testvéreinknek is, akik alig tíz éve jutottak ismét levegőhöz. Annál nagyobb aggodalommal figyelhetjük viszont az Oroszöldön sínylődő finnugor (s velük együtt a nem finnugor) nyelvű apró népek vergődését, útkeresését.

Miközben Európa újlatin, germán és szláv nyelvű népei a tudomány különösebb közreműködése nélkül is régóta sejtették, vagy inkább érezték egymáshoz tartozásukat, a finnugor nyelvek hovatartozása nekik is, az érintetteknek is rejtélyt jelentett. Valamiféle összetartozásukról ugyan voltak már sejtések a XV. és a XVIII. század között „kívül” is, „belül” is. Elég itt csak néhány név megemlítése. Piccolomini, Fogelius, Fischer, Lomonoszov, Strahlenberg, Dobrovsky, ill. pl. Porthan, de... A kényeret nem csak dagasztani kell, meg is kell sütni.

* Ennek az írásnak az első változata a Sorbonne Finnugor Tanszéke, illetőleg a Párizsi Magyar Kulturális Intézet közösen szervezett Gyarmathi-Emléktülésére készült – előadásként, majd megjelent az ÉFOU-ban (Gyarmathi a propos de commémorations 1999. 31. sz. 19–25). Magyar változatát – bizonyos változtatásokkal, kiegészítésekkel itt adom közre először, kedves és nagyra becsült kollégámra, Mikola Tiborra emlékezve.

¹ Domokos Péter: *Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban.* 2., átdolgozott kiadás, Universitas Kiadó, Budapest, 1998. 245 lap.

² Domokos Péter: A pogányság és a kereszténység határmezsgyéjén. (Előadás az ELTE 2000. novemberében megrendezett millenniumi emléktülésén. Megjelenés előtt.)

Az összehasonlító nyelvtudomány tényleges megalapítói voltaképp a finnugorság köréből kerültek ki. A magyar Sajnovics János „Demonstratio”-ja 1770-ben³ és az ugyancsak magyar Gyarmathi Sámuel „Affinitas”-a 1799-ben bizonyítja, igazolja először tényszerűen, szakszerűen, korszerűen bizonyos nyelvek csoportjának közös eredetét, rokonságát. Ezek a nyelvek pedig a sokáig a Holdról idecsöppentettek, egzotikusnak tekintett *finnugor nyelvek*.

Nevezett tudósok említett munkáival új korszak, fejezet kezdődött az egyetemes tudományban, főként a történeti stúdiókban (a népek eredetét, régmúltját tekintve), különösképp azonban a nyelvtudományban, bizonyos nyelvek közös múltját, évezredek óta megőrzött azonos vonásait illetően. Voltaképpen Sajnovics is, Gyarmathi is nemzeti és nemzetközi közszereplők, hisz műveiket latinul írták, amely az egykori, művelt magyarság második anyanyelvének számított, s az akkori világban nagyjában megfelelt a mai angolnak.

Dehát: „senki sem lehet próféta a maga hazájában”. A magyarok olyan sokáig keresték őseiket és őshazájukat (eredménytelenül!), hogy végül is – meggyőző, vagy csak valószínűsíthető dokumentumok hiányában – mesék, képzelgések, külső és vélt hasonlóságok híveivé szegődtek. Múltjukat kezdték az avarokhoz, a hunokhoz és a szittyákhoz kötni, s ilyképp pl. Attilát is egykori elődeik, vezetőik közé sorolták. Valós adatok és ismeretek híján e nézetek beépültek krónikaikba, lelkivilágukba, s mindegyikre hosszú időn át nem jött komoly cáfolat sehonnan, nyugatról sem, keletről sem, a megmaradt, de igen késői hagyományokból sem. Sőt, mindenhol inkább a legendás keleti eredetet erősítették, sugalmazták, noha az említett nyelvek egyike sem tartozott akkor sem (most sem) az ismert, feltárt, leírt idiómák közé⁴.

Így történhetett, hogy Sajnovics, majd Gyarmathi nemzeti azonosságunk meghatározását tekintve későn érkezett a maga igazával. De milyen volt ez az igazság, s kik voltak voltaképpeni hirdetői? Bizony egyikük sem volt valódi grammatikus (az előbbi csillagász-matematikus, az utóbbi orvos-botanikus végzettségét tekintve), akik eleinte maguk sem hittek a finnugor származásban, inkább tagadták azt. Külső hatásra, rábeszélésre, a tényektől, az adatoktól meggyőzve, a kézbe adott, és kézbe kapott könyveket olvasva, a forrásokra hagyatkozva ismerték fel, s írták is meg a valóságot.

Köztudott ügyek ezek a finnugrisztikában. A tudománytörténészek lelki szemei előtt felsejlik Sajnovics mögött Hell Miksa alakja, Gyarmathi Sámuel mellett pedig Ludwig August Schlözer. Külföldi kollegáink arról talán kevésbé tájékozottak, hogy a

³ Ez a kiadás Koppenhágában, bővített változata (amely például a Halotti beszédet is bemutatta) Nagyszombatban jelent meg latinul. Eredeti címe: *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse*. Német fordítása 1972-ben látott napvilágot: *Beveiß daß die Sprache der Ungarn und Lappen dieselbe ist*. Fordította: M. Ehlers. Wiesbaden, s csak a közelmúltban jelent meg végre a szerző anyanyelvén is e hírneves alkotás: Sajnovics János: *Demonstratio Bizonyítás A magyar és a lapp nyelv azonos*. Budapest, 1994. (ELTE Bibliotheca Regulyana 2.). Ford.: Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Szerk.: Szij Enikő. 157 lap.

⁴ Hegedűs József: A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. *Nyelvtudományi Értekezések* 56. sz. Budapest, 1966.

Hegedűs József: *A magyar nyelvhasználat századai. (Külföldi nézetek és azok hatása)* Doktori értekezés tézisei. Budapest, 1999. 27 lap.

két jeles tudós hazai fogadtatása lelkesnek nem volt mondható. Attól viszont minden bizonnyal megdöbbennek, sőt talán hitetlenkedni kezdenek, hogy a harmadik évezred küszöbén, Gyarmathi nagyhirű munkája kiadásának 200. évfordulóján (amit éppen itt és most is ünneplünk) még mindig rendkívül erőteljes, makacs és agresszív széles magyar értelmiségi körökben (a világ minden táján élő magyart ide értve) az idegenkedés az ún. „halszagú finnugor atyafiságtól”, s milyen mély és meghatározó a ragaszkodás a híres ókori (főként keleti) nyelvekhez, kultúrákhoz, népekhez.⁵

Ez valami olyan tévhit, farkasvakság, amely Kelet-Európa más népeinél is megfigyelhető, s amely, ha a politika is felkarolja, végveszélybe sodorhatja az igazi tudományt. Ne is essék most több szó róla! Térjünk inkább vissza jubileumunkhoz, a bicentenáriumi műhöz és szerzőjéhez.

A finnugor nyelvtudomány történetében Gyarmathi és Affinitas-a sorrendben, kronológiailag a második. Ugyanakkor lényegesen teljesebb, szemléletében, módszerében, anyagában gazdagabb, mint három évtizeddel korábbi elődje, Sajnovics a maga Demonstratio-jával. Ez a megállapítás semmiképp sem elmarasztalása a korábbi teljesítménynek, ill. felmagasztalása az utóbbinak. Egyszerűen a tudomány fejlődésének, a források gazdagodásának (gondoljunk csak pl. a Szent-Pétervárott az 1770-es években megjelent votják és cseremis nyelvtanokra stb.) az eredménye, valamint annak a körülménynek, hogy Gyarmathinak volt már „nyelvészeti előlete”. 1794-ben megjelent „Okoskodva tanító nyelvmester”-ének, majd főművének megjelenése után sem szakadt el teljesen a voltaképp „hobbijának” tekinthető nyelvtudománytól. Nem véletlenül kereste fel 1819-ben a „magyar őshaza” felkutatására készülő Kőrösi Csoma Sándor.⁶

Gyarmathi munkájának többféle verziója is (kis eltérésekkel) forgalomba került, a könyv kötésében, és papíryanaga minőségében is eltérések láthatók. Érdekes (s érdemes) lenne feltérképezni, hogy – megjelenési helyéről, Göttingából – hány magyarországi és európai könyvtárba kerültek el példányai. Nyilván számos egyetem, akadémia, alakuló közkönyvtár, ill. könyvkedvelő, módosabb személy magánkönyvtárába is jutott belőle.

Mivel ténylegesen – a legtöbb finnugor nyelvre kitekintő voltának köszönhetően – voltaképp alapműve a finnugor nyelvészetnek, meggondolkodtató, hogy kevesebb figyelmet kap mind a mű, mind a szerző, mint az előd. – Lényegesen szerényebb ezért a Gyarmathira vonatkozó szakirodalom, mint a Sajnovicsot méltató, s talán csak a szaktudomány belső hivatkozásaiiban észlelhető a helyesebb arány. Miután az Affinitasnak van már angol fordítása (1983-ban készült)⁷, a hazai finnugristák hosszú várakozást követő nagy öröme 1999-ben végre magyarul is olvashatóvá vált, s német kiadása is megjelenésre vár. A magyar fordítás példaszerű munka, körültekintő,

⁵ Rédei Károly: Őstörténetünk kérdései (A nyelvészeti dilettantizmus kritikája). Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 136 lap.

⁶ Bernard Le Calloc'h: Charles de Ujfalvy – pionnier des études finno-ougriennes en France, explorateur de l'Asie centrale. *Journal SFOu*. 81. 1987: 1–12. Bernard Le Calloc'h: Alexandre Csoma de Kőrös. *La Nouvelle Revue Tibétaine*. Paris, 1985. 120 lap.

⁷ Gyarmathi Sámuel 1799/1983: Grammatical Proof of the Affinity of the Hungarian Language with Languages of Fennic Origin. Translated, annotated, and introduced by Victor E. Hanzeli. *Amsterdam Classics in Linguistics 1800–1925*. Volume 15. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 1983.

aprólékos, fárasztó, évekre telő „tudományos gályarabságot” jelentett a tolmácsoló Koszorús Istvánnak és Vladár Zsuzsának, s az imponáló jegyzetanyagot összeállító, és a szerkesztést is vállaló Szíj Enikőnek. Ilyképp egyre több szakember számára válhat nyilvánvalóvá korszakos jelentősége, az egyetemes nyelvtudományban ezideig kellőképp nem értékelt modernsége, eredetisége, kezdeményező mivolta.

A jelentős tudományos teljesítményt elismerő szavak, jelzők, méltatások mögött vajon lehet-e valami újabbat, egyénit, személyhez kötöttebb észrevételt tenni az évfordulóról és az ünnepeltről?

Meg lehet próbálni. – Ember voltunk feltétele és legnagyobb teljesítménye a nyelv, illetve akármely ún. alapnyelv. Ebből a továbblépés a közösség egyedekre, egyéniségekre tagolódása, a népekre és nyelvekre differenciálódás. Majd bekövetkezett az az idő, amikor már elengedhetlenné vált az eligazodás a sokaságban, a tájékozódás az összetartozás és különbözés tekintetében, s az adott közösség múltja pontos megismerésének igénye.

Hogy ez milyen fontos, jelentős kérdés, az napjainkban sem vitatható. Hisz ma sem vagyunk tisztában a világon beszélt nyelvek számával, miközben szinte naponta tűnnek el, szűnnek meg nyelvek, s kevés fogalmunk van a közeli és távoli múlt holt nyelveiről.

Ebben a nagy tájékozatlanságban, a tájékozódási igény kezdetén tett jelentős, példamutató lépést Gyarmathi Sámuel, amikor a nyelvek Bábeléből elkülönített, meghatározott és jellemzett egy nyelvcsoportot, a finnugor nyelvek családját. Sokkal nagyobb lélekszámú és múltú népek keresik azóta is az összekötő szálat. A finnugor nyelvcsalád lélekszáma napjainkban is alig éri el a 25 milliót. Mennyi lehetett ez a szám 200 éve? Seppo Lallukka tudós finn kollegám bizonyára tudja.⁸ Minden bizonnyal már akkoriban is voltak kihalt finnugor (uráli) nyelvek, s nem csupán a merja, muroma, hanem ma már név szerint sem ismert idiómák. Sokkal fontosabb azonban, s ezt kell előtérbe tennünk, hogy számos (legalább 12; a szám azóta 20 fölé nőtt, de a pontosság állandóan vitatott) élő és beszélt nyelv létét és összetartozását bizonyította.⁹

Gyarmathi műve (és erre talán azóta is kevesen gondolnak) tehát nem csupán a tudomány szempontjából úttörő vállalkozás, szociológiailag, pszichikailag, történeti bizonyítékként is. Nevezetesen azért, mert valami nehezen elhíhetőt, ritka jelenséget igazol: egészen kicsi nyelvek is fenn tudnak maradni óriás nyelvektől, hatalmaktól, hatásoktól és hivataloktól övezve, megőrzik életképességüket, s anyanyelvük révén hagyományaikat.

Sokan csodának tartották és tartják a magyar nyelv megmaradását is (elenyészését már a XVIII. században jósolták), nem sok esélyt adtak még 100–150 éve is a finn és az észti nyelv további létének sem. Hát akkor milyen jövőt lehetett volna jósolni például a vót vagy a liv nyelvnek? Nos, a vót napjainkra talán valóban elenyészett, de Paul Ariste ifjú korától halála pillanatáig legalább feljegyezte, összegyűjtötte és publikálta

⁸ Lallukka, Seppo: *The east Finnic minorities in the Soviet Union*. Suomalainen Tiedeakatemia. Helsinki, 1990. 344 lap.

⁹ *Nyelvrokonaink*. Szerk.: Nanofvszky György (A Magyarságkutatás könyvtára XXV. Teleki László Alapítvány). Budapest, 2000. 541 lap.

Hans-Hermann Bartens: *Die finnisch-ugrischen Minoritätswölker in Europa*. (Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica. Heft 19.) Hamburg, 1998. 62 lap.

Finnugor kalauz. Szerk.: Csepregi Márta. Panoráma, Budapest, 1998. 287 lap.

az utolsó vót öregasszony végső szavait is (ld. A bölcsőtől a koporsóig című kötetét).¹⁰ A közelmúltban már a lív közösségnek is szinte búcsút intettünk, mikor úgyszólván léte utolsó pillanataiban voltaképp csoda történt. Az unokák nagyszüleiiktől tanulták meg „felőtt fejje!” saját nyelvüket, amelyet szülei már nem beszéltek. Mondhatjuk tehát, hogy nem anyanyelvüket, hanem „nagyanyanyelvüket” mentették meg (ld. Valt Ernštreit munkásságát).¹¹ A vészharangot olykor indokolatlanul vagy túlságosan korán kongatjuk, s elkerüli figyelmünket a tényleges vészhelyzet: például a moldvai csángómagyarok tragikus gyorsaságú nyelvvesztése.¹²

Hát ezt a különleges családot – ha még nem is a mai értelemben vett teljességében – gyűjtötte először egybe (persze még csak elvileg) Gyarmathi, tudatosította bennük az összetartozást, s tudósította a világot létéről. Maga személyesen egyik rokonhoz sem juthatott el, noha kérte I. Pál cár hozzájárulását egy orosz földi utazáshoz. Ez majd csak követőinek, utódainak sikerül.

Úgy hiszem, hogy a későbbi korok híres és elismert finnugor kutatói Gyarmathi útmutatása nélkül nehezebben és később érték volna el eredményeiket. S ezek akár-milyen nagyszerű alkotások lettek is, az idő mindegyiküket meghaladta, meghaladja. Ilyenkor még inkább látja a visszatekintő, hogy a pergő évek, évtizedek, évszázadok általában igazságot is szolgáltatnak, s hogy pl. a 200 éves Affinitas (s a még korábbi Demonstratio) régiségük ellenére sokkal időtállóbb, modernebb, érthetőbb, közérthetőbb és bölcsőbb munka, mint sok későbbi, de főleg mai híres nyelvész-filológus-irodalmár proféta opusza.¹³

Elősorban ünnepeltünknek köszönhetően találnak napjainkra egyre inkább egymásra a finnugor népek, keresik fel egymást tudósaik, íróik, költőik, művészeik, gyarapodnak különféle témájú rendezvényeik, s igényelnek immár több nemzet, nemzetiség közösségeként külön, önálló helyet maguknak az egyetemes kultúrában, újabban pedig a politika világában is.¹⁴

¹⁰ Ariste, Paul: *Vadjalane kätkest kalmuni*. Tallinn, 1974. 186 lap.

¹¹ Līvõ lüolkub. Ma aküb sinda vizzõ, türska! [Lív dalok. Nekiálllok kifogni téged, tókehal!] Szerk.: Valt Ernštreit. Riga, 1998. 215 p. [Kétnyelvű: lív–lett]

¹² Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság*. 5., átdolgozott kiadás, Budapest, 1987. 605 lap. (A 6., bővített kiadás megjelenés előtt áll.)

Néprajzi Látóhatár. Tanulmányok és közlemények a moldvai magyarokról. Szerk.: Halász Péter. III. évf. 1994. 1–2. szám, 340 lap.

¹³ Ezúttal nem adok nevet és címet. Amit itt állítok, teljesen egyedi, egyéni véleménynek is tekinthető. Joggal lehet napjainkban a negyven éven át kötelező szovjet iskolát, terminológiát, citátumokat kifogásolni, újabban viszont hasonlóképp visszatetsző az ún. nyugati (főként amerikai!) szellemi agytrükkök hódolatteljes fogadtatása, kritikátlan beillesztése a különféle tudományágazatokba.

¹⁴ *II. Finnugor Világkongresszus. Budapest, 1996*. A Finnugor Világkongresszus Magyar Nemzeti Szervezete. Szerk.: Szij Enikő [Budapest – Debrecen] 1999. 223 lap.

ÜBER SÁMUEL GYARMATHI – UNTER DEM VORWAND VON GEDENKTAGEN

PÉTER DOMOKOS

Im Jahre 1999 feierte die wissenschaftliche Welt den 200. Jahrestag der Erscheinung von Sámuel Gyarmathis „Affinitas...“, eines grundlegenden Werkes der vergleichenden Sprachwissenschaft. Dieses denkwürdigen Datums gedachten die wissenschaftlichen Nachfolger (vor allem die Finnougristen) mancherorts und in zahlreichen Veranstaltungen. Erwähnt seien hier lediglich die Tagungen des Lehrstuhls für Finnougristik der ELTE Budapest, der Abteilung I der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, des Finnisch-ugrischen Seminars der Universität Göttingen und die des Lehrstuhls für Finnougristik der Sorbonne. Das wichtigste Ereignis des Jahrestages war zweifelsohne die Erscheinung der ungarischen Übersetzung des weitberühmten Werkes des Geehrten. Die Fachliteratur über Gyarmathis Schaffen ist recht umfangreich; von den Arbeiten können als wichtige das kleine Buch von János Gulya (Gyarmathi Sámuel. Bp. 1978. [A múlt magyar tudósai] = Die ungarischen Wissenschaftler der Vergangenheit; 202 Seiten) sowie die Studie von Attila Szabó T. (Gyarmathi Sámuel nyelvtudományi munkássága a tudománytörténet távlatában. Nyelvészeti tanulmányok 2. Szerk.: B. Gergely Piroska. Kriterion, Bukarest, 1983. 178–202; /Sámuel Gyarmathis sprachwissenschaftliches Wirken aus der Perspektive der Wissenschaftsgeschichte. In: vgl. die ung. bibliographische Angabe!) erwähnt werden; in beiden Arbeiten wird auf weitere Literatur verwiesen. Die Literaturliste hat sich seitdem natürlich erheblich erweitert.

Die erwähnten Veranstaltungen und Arbeiten haben den Verfasser zum vorliegenden Aufsatz inspiriert. Die europäische und die heimische Rezeption von Gyarmathis Werk ist ziemlich widerspruchsvoll. Die Aktualität des Werkes wird heutzutage immer mehreren Fachwissenschaftlern offenbar; es lenkt die Aufmerksamkeit auf die sogenannten kleinen Sprachen, auf die Frage ihres Fortbestehens oder ihres Aussterbens. Gyarmathis Werk mahnt auch die sich vermehrenden Vertreter der Pseudowissenschaft: Der Vergleich von Sprachen sollte kein Spiel sein. Die 200 Jahre alte Arbeit berührt übrigens außer dem Geist auch die Seele und weckt vielleicht auch das Interesse für die Gegenwart und die Zukunft sowie für die immer noch zu wenig bekannte Kultur der kleinen Volksgruppen der finnisch-ugrischen Sprachfamilie.